

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Т. В. Кудря (Київ)

Урок з історії України на тему «Запорізька Січ»

Подається нетрадиційний план уроку, розробленого вчителькою київської середньої школи № 162, з використанням праць видатних істориків, творів художньої літератури та образотворчого мистецтва, археологічних матеріалів, українських народних дум, пісень, легенд тощо.

Запорізька Січ — це один з тих історичних феноменів, над яким замислювалися і який намагалися зрозуміти й пояснити багато поколінь дослідників. «Лотрами і розбійниками» на сеймах і в сенаті називали козаків польські шляхтичі. «Гнездо своевольства», — писала цариця Катерина II у своєму маніфесті 1775 р. про зруйнування Запорізької Січі. К. Маркс назвав її «козацькою християнською республікою». Він наголошував, що з появою козацтва дух вольності розлився по Україні.

В 1991 р. Україна святкувала 500-річчя запорізького козацтва. Дата ця умовна, бо точних даних про час заснування Січі немає*. До свята з друку вийшло багато цікавих досліджень, які можна використати під час підготовки до уроку¹.

Програмою з історії України на тему «Запорізька Січ» виділяється 2 год. Вирішую, що урок буде проходити у формі «подорожі в часі».

Підготовка до теми починається майже за місяць. Перший етап — екскурсія до історичного музею, огляд експозиції «Гетьмани України». Далі розповідаю дітям про літературу, що існує з цієї теми. Застерігаю, що до художніх творів (особливо українських радянських авторів) треба ставитися критично, спиратися на наукові історичні знання, які ми здобуваємо в школі. Повідомляю також, що кожного вівторка по українському радіо читаються розділи з книги Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків». Оголошую приблизний план уроку, а учні обирають теми для міні-повідомлень. Таким чином, роблю все, щоб зацікавити їх до пошуків матеріалу. Готуюсь ретельно і я: читаю літературу, звертаюся до творів образотворчого мистецтва, народних пісень, дум. Шукаю все, що буде сприяти глибокому й емоційному заглибленню школярів в епоху.

На початку уроку пропоную учням згадати прізвища і твори істориків, яких вони вже знають (називають, як правило, В. Ключевського, М. Грушевського, Д. Яворницького). Потім пропоную уважно прислухатися до їхніх думок про запорізьке козацтво. Д. Яворницький: «Запорізькі козаки ...прославилися безсмертними подвигами в боротьбі за віру, народність і вітчизну»²; В. Ключевський: «Что могло объединять этот сброд? На шее у него сидел пан, а на боку висела сабля. Бить и грабить пана и торговать саблей — в этих двух интересах замкнулось все политическое мирозерцание казака, вся социальная наука, какую преподавала Сечь»³.

Пропоную дітям запам'ятати ці точки зору та спробувати на уроці зробити висновки, дати оцінку запорізькому козацтву та Січі, поміркувати, хто з істориків мав рацію, а, можливо, існують ще якісь точки зору на це?

* Перші згадки належать до кінця 80-х років XV ст.

Далі знайомлю учнів з планом уроку: 1. Виникнення козацтва на Україні. 2. Запорізька Січ: а) місце розташування січей; б) військовий та територіальний поділ Запоріжжя; в) зброя; г) одяг; д) військове мистецтво. 3. Виникнення реєстрового козацького війська. 4. Боротьба українських козаків проти Кримського ханства та султанської Туреччини.

Включаю магнітофонний запис «Запорізького маршу». Показую учням малюнок із зображенням Запорізької Січі (ілюстрації можна знайти в книзі П. О. Федоренка «Ілюстративний матеріал з історії Української РСР, 7—8 класи». — К., 1974). Повідомляю про те, що право входу на Січ мав кожний, хто виконував 5 умов: 1) бути нежонатим та вільним; 2) забути свою мову та розмовляти козацькою, тобто українською; 3) вірно служити російському цареві; 4) бути православним; 5) опанувати всі козацькі премудрості, а потім (через 7 років) записатися до числа «вільних товаришів». Ті, що проходили випробування на Січі, називалися «молодиками», або «джурами». Пропоную учням уявити себе такими «молодиками», які вже прожили на Січі 7 років, і прошу їх розповісти про життя й звичаї козаків, їхню боротьбу проти поневолювачів. Попереджаю, що під кінець уроку на них чекає «найтяжче випробування». Діти беруть активну участь у бесіді, яка дає їм можливість розповісти про почуте й прочитане.

Перший пункт плану розглядається в формі бесіди та побудови логічного ланцюжка: Захоплення українських земель іноземними феодалами. Посилення феодального та кріпосницького гніту в XV ст. Загроза знищення українського народу, необхідність захисту українських земель. Виникнення козацтва. Заснування Січі.

Підкреслюю, що козацтво — не суто українське явище (називаю рязанське, донське, яцьке), що на Україні воно було багатонаціональним. Різним було і соціальне походження козаків.

Три учні, підготувавшись напередодні, від першої особи розповідають «свої біографії»: «Народився я в Литві, у воеводстві Новгородському, з дому шляхетського...»; «Народився я у польській області, губернії Чигиринській, в містечку Чигирині, від євреїна Айзіна...»; «Я народився у Нових Кодаках... Потім взяли мене на Січ, де я при панові кошовому був молодиком...»⁴.

Далі знаходимо на карті Запоріжжя (використовується додаток до підручника, який проектується на дошку за допомогою епіпроектора).

Учень розповідає про те, що січей було 8, що існували вони в різний час протягом майже 200 років, показує місцерозташування їх на карті, яку самостійно склав на основі опису Д. Яворницького.

Розповідаючи про територіальний поділ земель Війська Запорізького, можна використати карту з § 22, на якій зображено 8 паланок. Далі учні розповідають про політико-адміністративний устрій Січі (заздалегідь готується схема, на основі якої і будується розповідь). Називаємо кілька прізвищ кошових отаманів: Івана Сірка, Костя Гордієнка, Петра Калнищевського та ін.

Паланки мали своє управління, на чолі якого стояла паланочна, а під час воєнних дій — похідна старшина.

Пропоную учням прослухати уривок з вірша Я. Щоголева «Січа» й пояснити значення деяких слів:

«Мати Січа! Поклонитись
Я прийшов твоїй землі.
І молюся тобі, як святу:
Покажи мені тепер
Свій гасан, свій кош, крамниці,
Церкву, й башти, й курені,
Хай в литаври вдаре довбиш,
Хай заграють сурмачі —
Сутим золотом засяють
Корогви і пірначі.

Де старшина, де клейноди?
 Нащо клик войовний стих?
 Чом не плине по майдану
 Лава лицарів твоїх?»⁵

Висвітлюючи питання про зброю і одяг козаків, використовую археологічні матеріали з особистої колекції (козацька шабля, гудзики, кулі, кресало), репродукції портретів того часу, наприклад, «Брати Шияни»⁶.

Один з учнів розповідає, що на початку XVII ст. сучасники змальовували козаків «обідранцями» й «жебраками». Однак з часом в їхньому житті сталося багато змін. У ході боїв з турками й панами козаки брали здобич — шуби, жупани, сорочки, чоботи. Похідний одяг у них був дуже бідним (форми, в сучасному її розумінні, козаки не мали), але домашній парадний — дуже багатий і розкішний: «Бувало, щороку приїжджали запорожці у Смілу на ярмарок, чоловік по дванадцять, по тринадцять. Вивдягані такі, що, Боже, твоя воля! Золото й срібло! Шапка на запорожцеві оксамитна, червона з кутами, а околиця завширшки зо три пальці, сіра чи чорна; згори у нього жупан з найдорожчого червоного сукна, горить як вогонь, просто очі сліпить, а знизу — черкаська з вильотами, або синя, або голуба; штани сукняні сині, широкі — так і висять майже над носками чобіт, чоботи червоні і на ладунці золото чи срібло; навіть перев'язь вся в золоті — так і сяє»⁷.

Розповідаючи про козацьку зброю, перелічуємо, що козаки мали гармати чотирьох видів, рушниці, пістолі, списи й ратища, шаблі, келепи, ятагани, кинджали, ножі тощо, та ілюструємо все це малюнками.

Коли переходимо до військового мистецтва, діти розповідають, що козацьке військо складалося з піхоти й кінноти. В морських походах використовувалися «чайки». Є навіть історичні відомості, що запорожці використовували підводні човни⁸. Розглядаємо ілюстрацію § 12 підручника «Козацький табір на р. Солониці, 1596 р.» та розповідаємо про цей найпоширеніший вид бойового порядку. Пояснюю, що таке «маяки», а один з учнів розповідає про козацьку сторожу в степу за книгою «Савур-могила», де дуже образно змальовано цей момент⁹.

Розповідь про військово мистецтво козаків ілюструється репродукціями картин С. І. Васильківського «Козаки в степу» та Г. С. Крушевського «Тривога». Підкреслюю, що оборона кордонів, військові походи, визвольна боротьба — це не тільки слава, а й рубці на тілі від ран, або й смерть у бою, і пропоную роздивитися репродукцію з картини К. М. Ломикіна «Клятва Богдана Хмельницького над тілом вбитого козака».

Третій пункт плану про виникнення реєстрового козацтва розкривається на основі вже здобутих учнями знань в історичному музеї. Учні називають до 10 прізвись гетьманів (Сагайдачний, Дорошенко, Мазепа, Полуботок, Хмельницький, Тетеря, Виговський, Вишневецький та ін.). Демонструю їхні портрети (вони вміщені в журналі «Україна» за 1990 р.)¹⁰.

Звертаю увагу на те, з якою метою польським урядом було створене реєстрове козацтво. Запитую, які привілеї мали реєстровці (якщо виникають труднощі, звертаємося до § 11 підручника). Пропоную подивитися картину В. О. Петухова «На заклик Богдана Хмельницького» й повідомляю, що іноді влада гетьмана поширювалася і на запорізьких козаків.

Висвітлюючи боротьбу козаків проти турок і татар, широко використовую українські народні пісні й думи. Змальовую жакливу картину руїни, яку залишали після себе ворожі орди.

Розповідаючи про те, що козаки захищали на півдні український народ від завойовників, звертаюся до вислову історика О. Вісковатова про те, що «закоренелые враги крымских, нагайских и кубанских та-

тар, а еще более турок, запорожцы постоянно подвигались против них на суше и на воде, совершая иногда плавания дальние и дела изумительной смелости»¹¹. Пропоную учням перелічити хоча б деякі походи славного козацтва (кілька учнів за О. Вісковатовим готували повідомлення): 1576 р.— біля гирла Дунаю; 1590 р.— спалили Трапезон і Синоп; 1605 р.— взяття Варни; 1613 р.— взяли Кафу (Феодосію); 1613—1614 рр.— походи по всьому Чорноморському узбережжі; 1615 р.— знищили підрозділ турецького флоту (6 галер та 20 невеликих човнів), підпалили Синоп; 1620—1625 рр.— тримали у страху населення Константинополя; 1629 р.— напад на турецьку столицю та ін.

Згадуємо українські пісні, в яких оспівуються боротьба проти турків, бойові дії козаків «Гей, по синьому морю», «Ой, на горі та й жєнці жнуть», «В Царєграді на риночку», «Де Савур-могила, широка долина» та інші.

Часто козацькі походи були походами за здобиччю. Це можна проілюструвати віршем Я. Щоголева «Запорізький марш»:

«Ми прийшли до кошового,
Кажем: волю нам вволи;
Гей, немає ж в нас нічого,
Бо що й мали — пропили!
Загула козацька рада:
Батько волю нам вволив;
Й колихнулася громада
До кордону з курєнів...»¹²

Та дуже часто запорожці і в таких походах визволяли своїх земляків з рабства, за що їм вічна слава й подяка від нащадків.

Важливим джерелом історичного пізнання є історичний документ. Вєсь клас робить аналіз уривку з відписки астраханських вєвод у Посольський приказ про похід донців і запорожців на Чорне море у 1625 р.: «У нинішнім 1625 р. восєни ходили на море донських козаків тисячі зо дві та з ними ж... на морі пристали в 300 стругах і 10 000 запорізьких черкас (козаків). І ті... донські козаки і запорізькі черкаси (козаки) ходили морем в суднах вїйною під турецькі міста і взяли турецьких три міста поморських: Трапезон, а інших міст назв не запам'ятали... І з моря донські козаки прийшли на Дон до себе в містєчка. А після них скоро прийшли на Дон до козаків з моря ж запорізьких черкас (козаків) з 500 чоловєк і зазимували в козаків на Дону». Учням можна поставити такі запитання: 1. Як характеризуються в документі спільні дії донців та запорожців? 2. Проти кого були спрямовані походи? 3. Назвіть інші відомі вам приклади бойового єднання козацтва¹³.

Потім один з учнів розповідає про Азовське сидіння 1637—1642 рр. (матеріал для цього повідомлення є в № 9 «Українського історичного журналу» за 1990 р. на с. 139—140).

Розглядаючи міжнародний аспект, розповідаємо про Хотинську битву — яскравий, але не поодинокий епізод, коли українські козаки виконували історичну місію захисників Європи. Збройні сутички з турецькими й татарськими полчищами точилися протягом досить тривалого часу. Проте найбільшого загострення ця боротьба досягла в ході Хотинської битви 1621 р. Майже півмільйонна турецька армія на чолі із султаном Османом II влітку переправилася через Дунай і зупинилася поблизу Білгорода. Над Річчю Посполитою нависла смертельна небезпека. Король Сигизмунд III, як це траплялося й раніше, знову звернувся до українських козаків. На раді в урочищі Суха Діброва козаки прийняли рішення виступити назустріч Осману II. 40-тисячне вїсьько під керівництвом Я. Бородавки перейшло на територію Молдавії й досить швидко вступило у бій з передовими загонами турецької армії.

Основні події розгорнулися у вересні 1621 р. під Хотином. Коронне вїсьько розташувалося поблизу фортеці, готуючись до зустрічі з противником. 1 вересня до Хотина підійшли й козаки під керівництвом

Бородавки. Згодом туди ж прибув П. Сагайдачний. Він звинуватив Бородавку в нерішучості й наказав стратити його, а сам очолив військо, зайнявши оборону на лівому фланзі польського табору. Протягом місяця тривали кровопролитні бої під Хотином. Завдяки стійкості й відвазі козаків турецькі полчища зазнали великих втрат, що змусило султана розпочати переговори з польським гетьманом С. Любомирським. Крах експансіоністських планів Османа II щодо центральноєвропейських країн вплинув на становище самої Османської імперії, наблизивши час її занепаду¹⁴.

Далі розповідаю легенду. В одному тяжкому кримському поході І. Сірко визволив тисячі українців й повів їх додому. Та колишні раби, які трохи налагодили свій побут у неволі, змучені переходом, не захотіли міняти синицю в жмені на журавля у небі. І Сірко, який втратив у бою багатьох побратимів, гукнув: «Хто не хоче вертатися на рідну землю — стій тут!». 2 тис. чоловіків і жінок лишилися стояти. Тоді козацька лава за командою кошового отамана вирубала нещасних до останнього. Чорною долиною зветься з того часу це місце у Криму.

Включаю магнітофонний запис думи про цей епізод «Із полону, з усього Криму...».

Нагадую «молодикам» та всім «подорожуючим по Січі», що настав час для «найтяжчого випробування». Роздаю картки двох варіантів (для закріплення понять, які подавалися на уроці).

Знайшовши відповідь у колонці праворуч, дайте визначення поданим історичним поняттям:

I варіант

1. Фігура.	1. Центр запорізького козацтва.
2. Козак.	2. Гетьманський указ, розпорядження.
3. Січ.	3. Бідне козацтво на Січі.
4. Універсал.	4. Вільна людина, воїн.
5. Голота.	5. Орган управління Січчю.
6. Курінний.	6. Засіб для подання сигналу тривоги.
7. Кіш.	7. Старший куреня.

II варіант

1. Рада.	1. Житло і військова одиниця запорожців.
2. Засіка.	2. Список козаків.
3. Курінь.	3. Козацьке укріплення з возів та рову.
4. Реєстр.	4. Найвищий орган влади на Запоріжжі.
5. Табір.	5. Козацький воєначальник.
6. Чайка.	6. Козацьке укріплене поселення.
7. Гетьман.	7. Козацький човен.

Робота розрахована на 4—5 хвилин, після чого 2 «молодики» перевіряють правильність її виконання, а ми згадуємо думки Д. Яворницького та В. Ключевського, які були наведені на початку уроку, та намагаємося зробити висновки: Що ж являли собою Запорізька Січ, козацтво? В чому полягало їх значення для України в XV—XVIII ст. та чим воно буде для неї в майбутньому? Необов'язково одразу робити всі висновки. Можна запропонувати учням поміркувати над ними вдома, а на наступних уроках (матеріал дозволяє це зробити) знову повернутися до того ж питання.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво.— Дніпропетровськ, 1990; В. А. Смолій, О. І. Гуржій. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10; Українське козацтво: сучасний стан та перспек-
9. ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1992, № 1

- тиви дослідження проблеми (матеріали «Круглого столу») // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9; В. А. С м о л і й. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5; О. А п а н о в и ч. Культура козацтва // Українська культура. — 1991. — № 1; О. А п а н о в и ч. Європейська слава козацтва // Літ. Україна. — 1991. — 3 жовт.
2. Д. Яворницький. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.— Т. 1.— С. 11.
 3. В. Ключевский. Курс русской истории.— СПб., 1917.— Ч. III.— С. 142.
 4. Д. Яворницький. Назв. праця.— С. 116.
 5. Я. Щоголів. Вибране. — К., 1971. — С. 77.
 6. П. Белецкий. Украинская портретная живопись XVII—XVIII ст.— Л., 1981.— С. 125, 127.
 7. Д. Яворницький. Назв. праця.— С. 161, 162.
 8. О. А п а н о в и ч. Козацька республіка // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. С. 24.
 9. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини.— К., 1990.— С. 67—68.
 10. «Україна». — 1990. — № 1, 5, 10, 14, 21, 26, 33, 38.
 11. А. Висковатов. Обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII ст.— М., 1946.— С. 61.
 12. Я. Щоголів. Вибране.— С. 107.
 13. В. М. Заруба. Дидактичний матеріал з історії Української РСР (8—9 класи). — К., 1990. — С. 33.
 14. Історія України в запитаннях та відповідях. — К., 1989. — С. 16.

Одержано 08.04.91.

Предлагается нетрадиционный план урока, разработанного учительницей киевской средней школы № 162 с использованием трудов выдающихся историков, произведений художественной литературы и изобразительного искусства, археологических материалов, украинских народных дум, песен, легенд и т. д.